

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на **Божидар Ангелов Драганов**

„Култът на Хермес в римските провинции Долна Мизия и Тракия”, представен за *присъждане на образователна и научна степен “Доктор”*

Рецензент : доц. д-р Тотко Стоянов

Представеният за защита труд има за обект на изследване паметници отразяващи култа към Хермес (Меркурий) от територията на римските провинции Тракия и Долна Мизия.

Такова цялостно изследване не е осъществявано досега в българската и чуждата специализирана научна книжнина. От тази гледна точка темата на дисертационния труд е актуална и предоставя възможности за едно задълбочено научно изследване. Предложената структура е приемлива и дава възможност за изпълнение на поставените цели и задачи. Бих добавил, че, както в самото изложение, така и в структурата, дисертантът е направил корекции и допълнения, свързани до голяма степен с препоръките и бележките, отправени към труда в хода на обсъждането за откриване на процедура за защита. По мое мнение, вариантът на заглавието на гл. III „Характеристика на култа към Хермес-Меркурий в Долна Мизия и Тракия” е по-удачен от предложеното „Анализ на култа ...”

Представеният труд се състои от две части. Първата съдържа въведение, три глави, заключение и списък на цитираната литература (общо около 240 страници), а втората (непредставена в съдържанието на с. 2) от каталог на паметниците и 4 карти (общо 263 страници).

В краткия увод са представени известните към момента публикации по темата, което подчертава нуждата от цялостно изследване, както и параметрите, целите и задачите на дисертацията.

Хронологическият обхват на темата визира периода от I в. сл. Хр. до IV в. сл. Хр., а териториалният – провинциите Долна Мизия и Тракия. Всъщност, чрез информацията в първа глава, изследването стъпва здраво върху историята на изучавания култ в предримската и римската епоха в Гърция, Италия и западните провинции до масовата поява на паметници от различен характер, афиширащи по някакъв начин култа на Хермес/Меркурий в основните римски, тракийски провинции.

Като *основна цел* на дисертацията Божидар Драганов определя: „да бъдат проследени, както археологическите паметници, така и проникването и интерпретациите, свързани с култа на Хермес в провинции Долна Мизия и Тракия в периода I – IV в. сл. Хр.” (с. 4)

Задачите за постигане на поставената цел, които авторът дефинира са: „- да се изработи каталог на всички публикувани до момента паметници на Хермес от територията на провинции Долна Мизия и Тракия; - да се извърши коректна интерпретация на паметниците с помощта на иконографския, стиливия и изворовия анализ, съчетан със сравнителния метод и комплексния подход към всички данни, а в някои случаи и с моделите на реконструкцията; - да се обърне внимание на функционалната характеристика на паметниците, както и на анализа на данните от посветителните надписи, монетните изображения и митографските сведения като извор за историята на религиозния култ; - да се направи опит за историческа реконструкция на Хермесовия култ в разглеждания ареал, като се обърне внимание на етническия и социалния характер на посветителите, наличието на предполагаеми култови средища, както и на разнообразните аспекти, практики и тенденции в развитието на религиозната идея.” (с. 5)

§.1 на глава I *Хермес в Древна Гърция – произход и същност на култа, храмове, паметници* е стегнат преглед на произхода, развитието и ролята на култа в гръцкия пантеон и в религиозния живот на отделните полиси. Представени са основни митологеми и общи и локални епитети, които имат отношение към култа. Според автора, главната цел на този кратък очерк е в следващите глави на изложението да се потърсят общите черти и произход на култа и да се направи пряк иконографски и стилиов паралел с паметниците на Хермес-Меркурий от Долна Мизия и Тракия през римската епоха, в някои, от които е възможно да бъдат проследени символни и култово-религиозни реминисценции от втората половина на I хил. пр. Хр. Този дял не е изпълнил изцяло задачата, защото на практика иконографията на Хермес тук не е проследена последователно; не е посочено в кои публикации това може да се види.

В §.2 на глава I *Култът към Меркурий в Рим и Западните провинции* са изложени основните данни за произхода, иконографията, епитетите и особеностите в култа на Меркурий. Подчертана е разликата в култовете към гръцкия Хермес и римския Меркурий, въпреки сходната иконография. Удачно е представено местоположението на първия храм на бога в Рим като израз на ролята на Хермес като медиатор. Изтъкнато е, че Меркурий подобно на Хермес е божество, което се характеризира с многообразие и многофункционалност. Той е почитан като пазител на пътищата и пътниците, моряците и портите (*Viator*); покровител на изкуството, сръчността и занаятчийството (*Lucri conservator, Potens, Repertor*), пазител на изворите и термалните води, както и на стадата и земеделието (*Cultor*); посредник между живота и смъртта, който освобождава душите на починалите и ги съпровожда до отвъдния свят (*Psychopompos*), защитник на обикновения човек (*Domesticus*), но също и пазител на държавността и Императора. Дисертантът е отделил специално внимание на особеностите на култа на Меркурий в западните провинции, особено Галия, където Меркурий е много популярен, поради вероятния му синкретизъм с местни божества. Този акцент не е самоцелен. Авторът обръща внимание на съобщението на Цезар, че „*От боговете най-много почитат*

Меркурий ..”, а „след него почитат Аполон, Марс. Юпитер и Минерва”, което навява асоциация с известното сведение на Херодот (5. 7. 1), че *“траките... почитат единствено ... Арес, Дионис и Артемида, а царете им отделно ... почитат от боговете най-много Хермес”* Тези данни предпоставят задачата да се разбере дали култът към бога намира почва в двете провинции обект на изследване, в чистия си вид или влиза в пряк контакт с други божества или религиозни представи, за които има изворови и археологически сведения, че са разпространени в Древна Тракия в предримския период.

Това е обект на §.3 от глава I *Хермес в Древна Тракия. „Царския Хермес”* и сведението на Херодот /5. 7. 1/ (*реалност или слух*). Тук авторът е навлязъл в една много трудна за безпристрастна интерпретация тематика. Осъзнавайки това, той анализира критично написаното преди него, както и археологическите паметници и предлагайки своето мнение, сходно или не с другите автори, оставя въпросите по-скоро отворени за крайно решение. „Характеристиката на Хермесовия култ в Тракия е сложна проблематика, която със самото си поставяне поражда множество въпроси. Самият анализ на божеството трябва да бъде проследен в няколко пласта, които са тясно свързани помежду си. Когато говорим за Хермес в Тракия, ние всъщност визираме различните измерения на едно и също божество, за което единствено знаем, че има ясно изразен индо-европейски корен. Колко „Хермеси” има в Тракия? Има „тракийски” Хермес, за който Херодот казва, че е царско божество; има „елински” Хермес, който е натоварен с многопластова семантика, поради силно изявената си многофункционалност на психопомп, трикстер, пастир, атлет, музикант, търговец, оратор, пътник, медиатор, протагонист, занаятчия, „културен герой”, крадец, любовник, хералд и какво ли още не; има „малоазийски” Хермес, който съчетава в себе си Кандаул и Приап; има Хермес, който притежава черти на Арес, Дионис или Аполон; има „елинистически” ‘Ερμῆς Τρισημίυτος; има „орфически” Хермес; има „хтоничен” Хермес; има „итифалически” Хермес; има Хермес, който се припокрива с Тракийския конник; има Хермес, който е един от Великите Самотракийски богове; има и Хермес, който е възприеман като част от тракийската „тетрада”. Дали сведението на Херодот за царската религия у траките е „непотвърден слух” или реалност е трудно да се определи. Едно е сигурно, Хермесовата идея има корени в Тракия от дълбока древност. За съжаление ние не знаем, а най-вероятно и никога няма да научим как древните траки са наричали божеството, отъждествяващо тази идея. Херодот го оприличава на „елинския” Хермес.” (46-47).

Не съм убеден, че е правомерно да се говори за „Хермесова идея”. Друг въпрос, който е актуален, не само за дисертанта е: Кой и кога е унифицирал вярата, култа и паметниците на култа в предримска Тракия, за да се предполага, че паметници, примерно от Югозападна Тракия от VI-V в. пр. Хр. или такива от Североизточна Тракия от IV-III в. пр. Хр. могат да се възприемат като продукт на една и съща религиозна практика?

Една от интересните идеи на автора в този параграф е, че през втората половина на I хил. пр. Хр. в Тракия, Анатолия и Галия (съответно Германия и Британия) първичните божествени възприятия, асимилирани през погледа на гръцки и римски интерпретации, често се колебаят между Хермес и Арес.

Глава II *Паметници, свързани с култа към Хермес-Меркурий в провинции Долна Мизия и Тракия* се явява ядрото на дисертационния труд. Като интегрална част към нея следва да се причисли и Каталогът, в който паметниците са подредени по групи, в реда по който са разглеждани и в изложението - II.1. Епиграфски паметници; II.2. Оброчни паметници; II.3. Каменна пластика; II.4. Бронзова пластика; II.5. Глиптика; II.6. Нумизматични паметници.

Каталогът е изработен много добре, с пълна информация за местонамирането (когато е известно), място на съхранение, публикации, добри изображения и пр., и което е най-съществено – с елементи на първична интерпретация. Данните от каталога са синхронизирани с текста.

Анализирайки всички познати до момента паметници с изображения на Хермес-Меркурий от територията на Долна Мизия и Тракия, Б. Драганов обособява няколко основни иконографски типа (49-50). Авторът подчертава, че за разлика от други божества от гръко-римския и източния пантеон, иконографията на Хермес-Меркурий (не само в разглеждания ареал) е доста еднообразна и консервативна, и само отделни паметници (импортни и с местен произход) се отличават от шаблонните схеми.

Епиграфските паметници условно са разделени на две основни групи: 1. надписи върху посветителни и обществени ари, плочи, постаменти, колони и т. н. и 2. надписи върху индивидуални оброчни паметници, при които се срещат и изображения на почитаните божества. Интересна особеност е фактът, че от всички епиграфски и оброчни паметници, касаещи култа на Хермес-Меркурий в Долна Мизия и Тракия, едва 15 са с преки посвещения към бога. Заедно с това се налага впечатлението за твърде бедния репертоар от епитети, включващ най-стандартните от тях, касаещи голяма част от божествата в гръко-римския пантеон. От имената на посветителите личи, че повечето от релефите са дарени от траки. Надписите дават информация и за празници със състезания, посветени на Хермес-Меркурий със споменаване на обредни длъжности, както и за социалния състав на дедикантите. Установено е, че има известна разлика между римските провинции Долна Мизия и Тракия по отношение на предполагаемия етнически състав на посветителите, както и по отношение на социалната им характеристика. Съставени са пълни списъци на личните имена в Тракия, производни от името на бога Хермес/Меркурий, като правилно е посочено, че те едва ли могат да бъдат свързани пряко с култа към него. В този дял и свързания с него каталог изпъква добрата класическа подготовка на дисертанта.

Поради своята многофункционалност, култът към Хермес-Меркурий често се припокрива с култа на голям брой гръко-римски и източни божества и затова често

се изобразява заедно с тях или пък образът на бога е съвместен с посвещение към други божества.

Оброчните паметници са най-голямата група. Обичайно за Тракийските земи и оброчните плочки с изображение на Хермес-Меркурий са с четвъртита или трапецовидна форма, често закръглена отгоре. Иконографията е твърде еднообразна. Анализирани са всеки един от атрибутите и образите на бога. Понякога Хермес се представя като възседнал овен или петел. В някои релефи богът е заменен с херма (най-често в паметници от Одесос). Труден проблем е и точното датиране на релефите. Локализирането на ателиетата е особено труден въпрос, поради малките размерите на оброчните плоки и лесната им преносимост. Очертани са няколко центъра на култа с концентрация на вотивни релефи (срв. Карти 1-2). В Долна Мизия - административната територия на *Nicomolis ad Istrum*, в провинция Тракия - цялото средно течение на реките Марица и Тунджа, е засвидетелствано повсеместно присъствие на оброчни плочки с изображения на Хермес-Меркурий. Като най-ясно изразен център на култа се обособява *Philippopolis*, където са локализирани поне три каменоделски работилници, в които е изработвана предимно дребна пластика за нуждите на култа.

По отношение на каменната пластика авторът изтъква, че както в оброчните релефи, Хермес се представя като ездач на овен. Сравнително големият брой на хермите (около 30), като част от архитектурно-декоративни ансамбли, имат голяма семантична натовареност особено в украсата на стадиони и терми. същността на хермата в древния свят е представена пространно и аргументирано.

– Статуетките на Хермес-Меркурий в бронзовата пластика са една от основните групи паметници. Те са сред най-често срещаните паметници на дребната бронзова пластика в периода II – III в. сл. Хр. и в Римската империя. От територията на Долна Мизия и Тракия са известни над 100 подобни паметника. Преобладаващото мнозинство на изделията на римския фигурален бронз от Долна Мизия и Тракия носят източни тематични и стилови белези, идващи от елинския и елинистическия културен кръг, но пречупени през погледа на провинциалните римски майстори и модата на имперското изкуство. Голяма част от дребната бронзова пластика е изработвана в малки провинциални работилници или от пътуващи занаятчии – преселници от Изтока. Бронзовата пластика от Долна Мизия и Тракия, и от Балканско-Дунавските провинции, има свой собствен художествен облик и специфика, който позволява да се идентифицират локални особености, определящи облика и дейността на местните ателиета. Авторът разглежда паметниците според възприетата класификация, като анализира количествено честотата на повторемост на различните иконографски типове и атрибути. Образът на бога е популярен и в заключалките на тоалетни сандъчета (над 30 от региона), приложения за колесници, тежести за везни, канделабри и др. Не съм убеден, че повечето от тези паметници следва да се разглеждат в пряка връзка с култа на бога. На базата на събраната информация, авторът изтъква, че паметниците на глиптиката са едни от най-многобройните. Гемите с хермесови атрибути правилно

са отнесени към култа на това божество. Чрез стилев анализ е направен опит да се разграничат различни работилници от Долна Мизия. Добра идея е да се разглеждат и „грилите”, които несъмнено са свързани с мистериални гностически култове и суеверия. Следва да се отбележи, че на места в изложението има излишни подробности, повторения от каталога, връщания и екскурси.

Извършеният подробен нумизматичен анализ показва, че въпреки своята привидна константност, изображенията на Хермес са сред най-често срещаните върху реверсните на монети от двете провинции. Това е обяснено, както със сходството в гравьорските модели в Империята, така и с общите модели в римската иконография на Хермес-Меркурий, възприеман преди всичко като покровител на търговията и паричните взаимоотношения. Традициите в монетосеченето от предходната епоха в някои от гръцките полиси по тракийското крайбрежие, наличието на голям брой емисии от псевдоавтономни монети дори и в градове от вътрешността на Тракия, както и изображенията със специфичен локален характер дават основания за предположението, че някои градски монетарници пускат в обръщение емисии, които са пряко повлияни от местните религиозни възприятия, свързани с почитта към бога в двете провинции. В чази част също има разводняване на текста с излишни обяснения, ракурси и повторения.

В глава III *Анализ на култа към Хермес-Меркурий в провинции Долна Мизия и Тракия* е осъществено едно по-цялостно, обобщено наблюдение върху изучавания култ. Култът към Хермес-Меркурий в Долна Мизия и Тракия е анализиран в няколко основни аспекта:

- Териториално и етно-социално разпространение на култа: Обособени са три основни зони, в които култът към Хермес-Меркурий се характеризира със своеобразие и специфики. Това са: Долнодунавския лимес и прилежащите му територии във вътрешността на провинция Долна Мизия; градовете и центровете на култа към Хермес-Меркурий във вътрешността на Тракия (вкл. *Nicopolis ad Istrum* и *Marcianopolis*); Западнопонтийските градове.

- Култово-религиозни измерения на почитта към Хермес-Меркурий: Данните показват липса на организирани форми на адорация. До момента на територията на Долна Мизия и Тракия не са открити и храмове и извънградски светилища, посветени на Хермес – Меркурий. Богът е възприеман основно като покровител на пътищата, търговията, печалбата, късмета и просперитета. В сакралния си култово-религиозен живот, обикновеният човек се прекланя основно пред божествата, които са покровители на „радостите” в живота – любовта, красотата, печалбата, здравето и щастието.

- Взаимопроникване и допълване на култовете към Хермес-Меркурий заедно с тези на други божества от гръко-римския и източния пантеон: Малка група паметници от различно естество представят Хермес и Тракийския конник в общ контекст. “Идеята за божеството-конник е така силно вгнездена в тракийското общество, че дори и вестоносеца на боговете и покровителя на търговията и

кражбата – Хермес започва да бъде изобразяван яздещ овен.” Няколко интересни паметника индикират връзка и припокриване на религиозните функции между Хермес-Меркурий и Сабазий. В някои епиграфски паметници от източните провинции, Митра е идентифициран с Хермес в качеството му на $\Psi\upsilon\chi\omicron\lambda\omicron\mu\pi\omicron\varsigma$.

По-долу са представени бележки, които биха могли да бъдат полезни за едно бъдещо критично преработено издание на този труд. В контекста на изучаването на култа, на паметниците на култа към дадено божество термините „художествени ателиета”, „художествени изделия” не са приемливи, защото всъщност става дума за работилници, ателиета изработващи не изделия за естетическа наслада, а за удовлетворяване на нуждите на култовата практика, особено по отношение на релефи, статуи, херми. Употребата на термини от типа на „археоложки” „археологичен” вм. „археологически” и „културолошко” вм. „културологическо” дразни. Това вероятно е отражение на силната тенденция през последните години да се налагат неологизми или „нов” вариант на изписване и употреба на утвърдени термини в научната лексика. Според мен, е неправилно статуетките от сребро и оброчните плочки от олово да бъдат поставяни в каталога и разглеждани в съдържанието в раздел „Други паметници”. Изработени от бронз или сребро статуетките имат все съответната иконография и функция. Глинените плочки или калъпи за изработване на такива също, независимо от по-евтиния материал и лесна технология на изработване, имат пряко отношение към култа като знаци на божеството.

Като цяло, следва да се посочи, че докторантът Божидар Ангелов Драганов е успял да постигне поставените цели и задачи. Дисертационният труд е написан на ясен и стегнат език, с отлично владение на професионалната терминология, което допринася за цялостното и леко възприемане на обемистото изложение. От текста и списъка на ползваната литература е видно, че той е много добре запознат и използва публикациите по общите и специфичните проблеми на паметниците и култа на Хермес и Меркурий. В работата си дисертантът е проявил критичност, с коректно отношение към различните тези, като е успял до голяма степен да се опази от свръхинтерпретации и спекулации.

Божидар Драганов е автор на 7 научни публикации и доклади пред национални и международни научни форуми, посветени на проблемите на тракийската и антична култура и история. Всички те са пряко свързани с темата на дисертацията.

В заключение, като имам пред вид цялостните качества на дисертационния труд на Божидар Ангелов Драганов заявявам пред уважаваното жури, че рецензираната работа притежава високи научни достойнства и отговаря на изискванията **да му бъде присъдена образователната и научна степен „Доктор”**.

14 август 2011 г

Доц. д-р Тотко Стоянов

София